

סקירת המערכה ברצועת הביטחון

מטרות, שלבים, מערכות ותוצאות

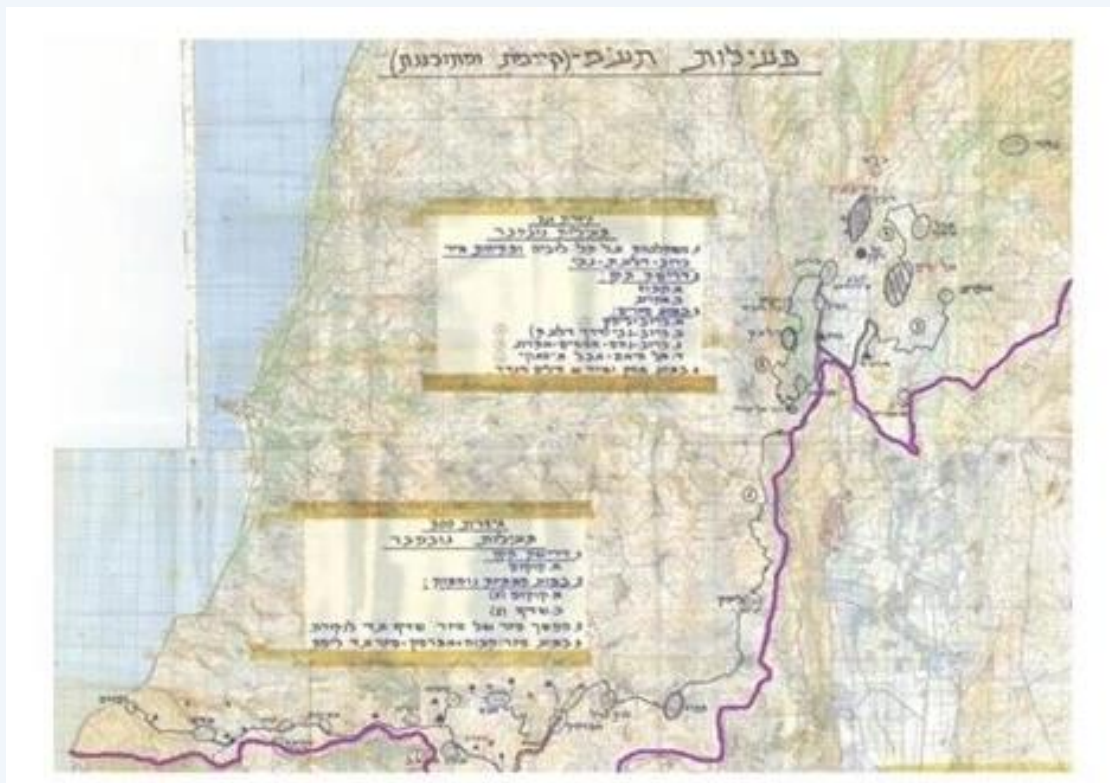

המחלקה להיסטוריה | צבא ההגנה לישראל

המערכה ברצועת הביטחון

30 בספטמבר 1982 – 24 במאי 2000

מאז תחילת שנות השבעים של המאה ה-20, פעל צה"ל באופן קבוע על אדמת לבנון נגד ארגוני המחתלים. פעילות זו כללה: פשיטה על נמל התעופה בבירות, תקיפות אוויריות, פשיטות על מאחזי מחבלים וכן סיוע אזרחי, לוגיסטי ולאחר מכן גם סיוע באש לכוחות מקומיים שנלחמו נגד ארגוני המחתלים. לאחר הפיגוע בכביש החוף ("אוטובוס הדמים") פלש צה"ל ללבנון במסגרת מבצע ליטני (מארס 1978) וכבש את רוב השטח שמדרום לנהר הליטני (למעט אזור צור), והחזיק בו עם סדר כוחות (סד"כ) שכלל ארבע חטיבות. לפני המבצע תמך צה"ל במספר מובלעות נוצריות בדרום לבנון, ולאחר המבצע הן חוברו לרצועת אבטחה רצופה, שבה הייתה נוכחות של כוחות צה"ל. הנוכחות סייעה להגנה מפני חדירה של חוליות מחבלים, אך לא מנעה ירי תלול מסלול לעבר יישובי הצפון. על רקע אירוע ירי מסיבי במיוחד ביולי 1981, שבו נורו יותר מ-1,200 פגזים ורקטות במשך שבועיים, ואירוע ירי נוסף ביוני 1982, לאחר תגובה ישראלית להתנקשות בשגריר ישראל בלונדון, יצאה מדינת ישראל למלחמת "שלום הגליל". מבצע זה פתח תקופה של 18 שנות נוכחות רצופה ונרחבת של צה"ל על אדמת לבנון.

מפה 1: פעילות צה"ל בדרום לבנון לפני מלחמת "שלום הגליל"

את שהיית כוחות צה"ל בלבנון מאז יוני 1982 ניתן לחלק באופן גס לשלוש תקופות. התקופה הראשונה חופפת את מלחמת "שלום הגליל" (מלחמת לבנון הראשונה) שהתחילה ב-5 ביוני 1982 והסתיימה רשמית ב-30 בספטמבר עם נסיגת צה"ל מהעיר בבירות. זו הייתה תקופת הלחימה האינטנסיבית ביותר, ומי ששירת בצה"ל במהלכה קיבל את אות מלחמת "שלום הגליל". התקופה השנייה, של שהייה בעומק לבנון, נמשכה עד ל-10 ביוני 1985, עת מימש צה"ל את החלטת הממשלה 291 מ-16 בינואר 1985 ונסוג לאזור הביטחון. התקופה השלישית, שנמשכה כ-15 שנים, התחילה בהקמת אזור הביטחון ביוני 1985 והסתיימה עם הנסיגה הסופית מלבנון ב-24 במאי 2000. מסמך

זה מתאר בקצרה את מאפייני שתי התקופות האחרונות, תוך התייחסות לאירועים הבולטים, הסד"כ שפעל בלבנון, היקף הנפגעים בכל תקופה, האויב העיקרי ואופי פעילות הכוחות.

השהייה בעומק לבנון (10.6.1985 – 30.9.1982)

תקופה זו החלה עם נסיגת צה"ל מביירות – מהלך שסיים רשמית את מלחמת לבנון הראשונה. בתחילת תקופה זו נשארו כוחות צה"ל בעומק שטח לבנון, בגזרה המערבית עד כביש ביירות-דמשק ובגזרה המזרחית עד דרום בקעת הלבנון. צה"ל שלט בשטח באמצעות גיס ושלוש אוגדות (162, 252 ו-36) שכללו כוחות סדירים וכוחות מילואים בצירוף אנשי שב"כ ויחידות מג"ב. בנובמבר 1982, על מנת להקל את העומס על צה"ל, הוחלט לארגן את צבא לבנון החופשית (צבא חדאד) מחדש. הכוח החל לגייס, בהצלחה חלקית, חיילים מעדות נוספות (שיעים, סונים ודרוזים), והוא התרחב בסד"כ וביכולות והפך חטיבה טריטוריאלית שהייתה אחראית על מרחב דרום לבנון. בעקבות כך שינה את שמו לצבא דרום לבנון (צד"ל) [1]. כוח זה פעל בשיתוף עם צה"ל באזור הביטחון עד לנסיגה הסופית מלבנון במאי 2000.

לאחר ניסיונות כושלים להגיע להסדר עם ממשלת לבנון על נסיגה מכל שטח לבנון, ובשל אילוצים כלכליים ומדיניים, החליטה ממשלת ישראל לסגת באופן חד-צדדי לקו נהר האוּלִי. מהלך זה הושלם ב-4 בספטמבר 1983 (מבצע "אבן ריחיים").

תשעה ימים לאחר הנסיגה הוקמה ממשלת אחדות לאומית שאחד מקווי היסוד שלה היה "יציאת צה"ל מלבנון תוך הבטחת שלום יישובי הצפון [2]". לאחר מספר חודשים שבהם נכשלו ניסיונות מדיניים להגיע להסכמה עם סוריה ולבנון, קיבלה הממשלה החלטה ב-16 בינואר שצה"ל "ייערך מחדש על גבולה הצפוני של מדינת ישראל. הממשלה תעשה כל אשר דרוש להבטיח את שלום הגליל". הפינוי תוכנן להתבצע בשלושה שלבים, כאשר בשלב השלישי "צה"ל ייערך לאורך הגבול הבין לאומי ישראל-לבנון, תוך קיום אזור בדרום לבנון (אד"ל) בו יפעלו כוחות מקומיים (צד"ל) בגיבוי צה"ל [3]". במהלך החודשים הבאים ביצע צה"ל מספר נסיגות מקומיות: בפברואר נסיגה מאזור צידון, באפריל נסיגה ממרחב נבטיה, מהגזרה המזרחית ומהעיר צור, וב-10 ביוני הושלמה הנסיגה לקו אזור הביטחון.

הביטחון בשבעה מוצבים: ראס ביידה (רותם), קנטרה ושומריה ברכס רמים, בופור ומזרעת עלי טהר (דלעת) וכאוכבה, וזליא בגזרה המזרחית. בנוסף, בתוך אזור הביטחון פעלה מפקדת יחידת הקישור ללבנון (יק"ל) שמנתה 280 קצינים וחיילים ועסקה בשנים הראשונות בחניכה של צד"ל וביצירת קשרים עם התושבים המקומיים [5]. כל הכוחות שפעלו באזור הביטחון ולאורך הגבול היו סדירים ועסקו בעיקר בסיוור לאורך גדר הגבול, בכניסה זמנית לאזור הביטחון לביצוע מארבי ארטישוק ובסיוע למוצבי צד"ל בשעה שהיו מותקפים על ידי האויב.

בשנתיים הראשונות להקמת אזור הביטחון, נראה היה שהרעיון נכשל. מדי שנה נורו 25 מטחי קטיושות לעבר יישובי הצפון והאויב הצליח להרוג כעשרה חיילים בשנה. כמו כן, התרחש אירוע חטיפה של שני חיילים, מחבל הצליח לפגוע בחיילי צה"ל בשטח ישראל (ליל הגלשונים), וחשוב מכול - המחבלים הצליחו לערער את יכולת העמידה של צד"ל באמצעות כיבוש זמני של המוצבים. בשנים הבאות השכילו בצה"ל להפיק את הלקחים הנדרשים: לשפר את מהירות הסיוע לכוחות צד"ל ואת רמת הביצוע של יחידות של צה"ל שפעלו באזור הביטחון וליזום מבצעים התקפיים שפגעו במאחזי מחבלים מעבר לו.

אולם גם התפתחויות בצד השני סייעו לשיפור המגמה. התחדשות הלחימה בין ארגון אמל לארגון חזבאללה, המשך מלחמת האזרחים בלבנון ודחיקת הארגונים הפלסטיניים למחנות הפליטים גרמו לירידה בניסיונות הפיגוע באזור הביטחון. התוצאה הייתה שמספר אירועי ירי קטיושות לעבר יישובי הצפון ירד למספר חד ספרתי בשנה, וכך גם מספר החיילים שנהרגו בלחימה באזור הביטחון [6]. הדיפת ההתקפה של חזבאללה על מוצב צד"ל שומריה במחיר של עשרות מחבלים הרוגים הייתה הצלחה מבצעית שהפסיקה, למעשה, תקיפה של מוצבים לתקופה ממושכת. כך שבשנת 1990, למראית עין היה נראה שהתפיסה של אזור הביטחון הביאה את ההישג הנדרש.

אירועים בולטים:

17 בפברואר 1986 – חטיפת שני החיילים יוסף פינק ורחמים אלשיך.

18 באפריל 1987 – תקיפת מוצב שומריה (24-38 מחבלים הרוגים).

25 בנובמבר 1987 – ליל הגלשונים (שישה הרוגים).

2-5 במאי 1988 – מבצע "חוק וסדר" במידון (שלושה הרוגים לצה"ל, 30-50 מחבלים הרוגים).

24-26 במאי 1988 – מבצע "פרס מכין" בכפר א-לואיזה (20~ מחבלים הרוגים).

19 באוקטובר 1988 – פיצוץ מכונית תופת בשער פאטמה (שמונה הרוגים).

8 בדצמבר 1988 – מבצע "כחול וחום" בנעאמה (הרוג לצה"ל, 10~ מחבלים הרוגים).

26 בנובמבר 1990 – היתקלות בוואדי צוברין (חמישה הרוגים).

התקופה השנייה: מבוכה אסטרטגית ולמידה (1992-1999)

בתחילת שנות התשעים הסתיימה מלחמת האזרחים בלבנון, וסוריה הייתה דה פאקטו לבעלת הבית בלבנון. בכך השתנו יחסי הכוחות במדינה זו וחזבאללה היה לכוח הצבאי החזק במדינה. שינוי זה השפיע באופן מרחיק לכת על אופי העימות הצבאי בדרום לבנון מהרמה האסטרטגית ועד לרמה הטקטית. מבחינה אסטרטגית, המטרה המיידית של חזבאללה הייתה להביא לנסיגת כוחות צה"ל מלבנון ולא לפגוע תושבי מדינת ישראל; ולכן נוכחות כוחות צה"ל בשטח לבנון, במסגרת מערך שנועד למנוע חדירות לישראל, דווקא הקלה על החזבאללה לפגוע בכוחות צה"ל. בעוד הארגונים הפלסטיניים פעלו כמעט ללא תמיכה של מדינת חסות, זכה חזבאללה לתמיכה צבאית ומדינית של סוריה ואירן. הארגונים הפלסטיניים יצאו מבסיסים מרוחקים מאזור הביטחון ופעלו ללא תמיכה של האוכלוסייה המקומית, לעומת חזבאללה שנהנה מתמיכה של התושבים בדרום לבנון שהעניקה לארגון

אחיזה איתנה בשטח. ברמה הטקטית, הארגונים הפלסטיניים פעלו במסגרת של חוליות בודדות עם אמל"ח מיושן, ואילו חזבאללה למד, רכש ידע וניסיון בלחימת גרילה והצטייד בהדרגה באמצעים יעילים יותר, כטילי נ"ט ומטענים מתוחכמים. שינויים אלו באו לידי ביטוי ברמת ובאיכות הפיגועים נגד כוחות צד"ל וצה"ל שהביאו לעלייה במספר החיילים שנהרגו בלבנון. בשנים 1992-1994 נהרגו באזור הביטחון 83 חיילים, ממוצע של 2.3 חללים בחודש (פי שלושה מאשר בתקופה הקודמת). כל אותה העת, התנהל משא ומתן דיפלומטי עם סוריה במטרה להגיע להסכם מדיני. הנחת הדרג המדיני הייתה שהסכם עם סוריה יכלול הבנות לגבי ריסון פעילות חזבאללה ויאפשר נסיגה מאזור הביטחון. לפיכך, ההנחיה לצה"ל הייתה לשמר את המצב באזור הביטחון עד להשלמת המשא ומתן המדיני.

על רקע ההנחיה המדינית להמשיך ולהחזיק את אזור הביטחון עד להסכם מדיני אך להימנע מצעדים צבאיים שיחמירו את המצב - נקט צה"ל שורה של צעדים שנועדו להקטין את היקף הפגיעה בחיילי צה"ל ולחזק את יכולת העמידה של צד"ל.

בתחילה חשבו שפעילות חזבאללה תתמעט בעקבות חיסול מנהיג חזבאללה עבאס מוסאווי (פברואר 1992), אך האירוע הוביל לתוצאות הפוכות. בדיעבד התברר שהחיסול הביא לעלייתו של מנהיג מוכשר יותר, חסן נסראללה. תגובת תושבי הצפון והדרג המדיני למטחי הקטיושות שנוירו בעקבות החיסול וחוסר היכולת של צה"ל להפסיק את הירי באמצעות פעילות אווירית המחישו לחזבאללה את הפוטנציאל של ירי הרקטות כנשק הרתעתני. כלי זה יבוא לידי ביטוי הולך וגובר בשנים הבאות. פשיטה משוריית חפוז ומוגבלת של צה"ל (מבצע "ניב מדובר") נכשלה ושמה קץ ליותר משני עשורים שבהם פשיטות שכאלה היו אחד המרכיבים בסל הכלים אשר שימש את צה"ל בלבנון. בנוסף, פיצוץ שגרירות ישראל בבואנוס איירס ע"י חזבאללה הפגינה למקבלי ההחלטות בישראל את היכולת של חזבאללה לפגוע באינטרסים ישראלים ברחבי העולם.

המשך העלייה במספר ההרוגים של צה"ל וירי הרקטות לעבר יישובי הצפון, הביא להחלטה לצאת למבצע "דין וחשבון" בקיץ 1993. המבצע כלל הפעלת אש מהאוויר ומהקרקע, ללא תמרון קרקעי, במטרה להניע את האוכלוסייה בדרום לבנון לביירות, ובכך ללחוץ את ממשלות לבנון וסוריה לרסן את פעילות חזבאללה. במבט לאחור, המבצע לא הביא לתוצאות הנדרשות, ההבנות שהושגו בעקבותיו הביאו לצמצום חופש הפעולה של צה"ל בדרום לבנון והיקף הפעילות של חזבאללה רק הלך וגדל.

לאחר מבצע "דין וחשבון", השקיעו בצה"ל מאמץ נרחב בהנחת מטענים לאורך הקו האדום, במטרה למנוע חדירה של האויב לשטח, אך התוצאות של מבצעים אלו היו זעומות. לנוכח הפגיעה הקשה והמתמשכת בגדוד צד"ל בגזרה הצפונית, הוחלט להעביר לאחריות היק"ל את הגזרה ולאייש את המוצבים בגזרת עיישיה בגדוד חי"ר נוסף. מהלך זה הרחיב את חשיפת כוחות צה"ל לאויב. גם פגיעה רבת נפגעים של חיל האוויר במחנה האימונים של חזבאללה בעין דרדרה לא פגעה ביכולת המבצעית של הארגון והביאה לפיגוע רצחני בבניין הקהילה היהודית בבואנוס איירס, פיגוע שבפועל הרתיע את ישראל מפעולות דומות בשנים הבאות.

בעקבות חוסר ההצלחה לצמצם את היקף הנפגעים בקרב צה"ל, החלו בדרגות הפיקוד השונות להפנים שדפוס הפעולה הרגילים של צה"ל בפעילות הבט"ש אינם אפקטיביים מול חזבאללה, ויש צורך לגבש תפיסה מבצעית שונה. ב-1995 ביקש מפקד פיקוד הצפון הנכנס, אלוף עמירם לוין, להעצים את המאמץ ההתקפי כדי לשבש את יכולת התפקוד של חזבאללה ובכך להקטין את מספר הנפגעים בקרב חיילי צה"ל וצד"ל. הדרג המדיני והרמטכ"ל קיבלו באופן חלקי את בקשתו. אך מתוך חשש שחריגה מכללי המשחק שהתגבשו במהלך השנים עם חזבאללה תביא לעלייה בירי הקטיושות או לפיגועי טרור בחו"ל, הוגבלה הפעילות ההתקפית של צה"ל. הביטוי לשינוי שחל בצורת הלחימה של צה"ל כלל, בין השאר: הקמת יחידת אגוז שהתמקדה בהתמחות בלחימה בחזבאללה; שיפור המיגון של המוצבים והרק"ם; קליטת אמל"ח חדש ליחידות החי"ר; שיפור איכותי של מודיעין השדה; יצירת סבב תעסוקה מבצעית (תע"ס) קבוע ליחידות בגזרת לבנון על מנת לשמר את הזיכרון הארגוני; וגיבוש תו"ל

המבוסס על הניסיון של מפקדי השטח ללחימה בארגון גרילה והקמת בית ספר ללחימה בגרילה. כמו כן התרחב הסד"כ שביצע תעסוקה מבצעית באזור הביטחון ולאורך הגדר. תחת פיקוד היק"ל עמדו שני מפג"דים ושבע פלוגות חי"ר ושריון, ותחת פיקוד אוגדה 91 עמדו שמונה מפג"דים ו-29 פלוגות חי"ר ושריון. זאת לבד מגדוד תותחנים וצוותים מסיירות חטיבתיות ויחידות מיוחדות.

אף על פי (ואולי בגלל) שהמאמץ ההתקפי נשא פרי ונפגעו יותר לוחמי חזבאללה מבעבר, התגבר ירי הקטיושות לעבר יישובי הצפון. בתגובה יצא צה"ל למבצע "ענבי זעם", שחזר על דפוסי הפעולה באש ששימשו במבצע "דין וחשבון". המבצע הסתיים בהסכם הבנות, שכבל את ידי צה"ל מלפעול בקרבת המרחבים הבנויים בדרום לבנון והרחיב את חופש הפעולה של חזבאללה לפעול נגד כוחות צה"ל וצד"ל באזור הביטחון.

שלושה אירועים קשים ב-1997 (אסון המסוקים, אסון השייטת והשריפה בסלוקי) שהיו מקריים ולא נבעו מפעילות מתוכננת של חזבאללה, האפילו על ההצלחות המבצעיות של צה"ל ועוררו ויכוח בחברה הישראלית לגבי מידת הצורך להישאר באזור הביטחון. חזבאללה זיהה את הוויכוח הציבורי בחברה הישראלית כנקודת תורפה, והגביר את המרכיב התודעתי במסגרת פעילותו ההתקפית נגד צה"ל.

לאחר שהמשא ומתן המדיני עם סוריה הגיע למבוי סתום ויחד איתו גם הסיכוי להסדר על אזור הביטחון, שינה שוב צה"ל את מיקוד הפעילות באזור הביטחון. על חשבון המאמץ ההתקפי מחוץ לו, החלו כוחות צה"ל להתמקד במבצעים בתוך אזור הביטחון במטרה לפגוע בחוליות המטענים של חזבאללה, שהיו אחראיות למרבית הנפגעים של צה"ל וצד"ל. בעזרת שיפור בתמונת המודיעין ועל בסיס הניסיון המצטבר, הצליח צה"ל לצמצם במידה משמעותית את הפגיעה כתוצאה ממטענים. מנגד, למד חזבאללה מספר נקודות תורפה בפעילות צה"ל והצליח באמצעות ירי טילי נ"ט ומרגמות לפגוע בכוחות צה"ל וצד"ל. בשנים 1995-1998 נהרגו באזור הביטחון 109 חיילים, בנוסף ל-73 הרוגים באסון המסוקים (ממוצע של 3.1 הרוגים בחודש).

אירועים בולטים:

- 16 בפברואר 1992 – חיסול מנהיג חזבאללה עבאס מוסאווי.
- 19-21 בפברואר 1992 – מבצע "ניב מדובר" (שני הרוגים לצה"ל, שלושה הרוגים לחזבאללה).
- 25 באוקטובר 1992 – מטען על שיירה ליד כאוכבה (חמישה הרוגים).
- 23-25 ביולי 1993 – מבצע "דין וחשבון".
- 18 אוגוסט 1993 – מטענים באל-פארש (תשעה הרוגים).
- 7 בפברואר 1994 – התקפה על פתיחת ציר בריחן (ארבעה הרוגים).
- 1 ביוני 1994 – תקיפת מחנה חזבאללה בעין דרדרה²⁹. באוקטובר 1994 – תקיפת והנפת הדגל על סוללת מוצב דלעת.
- 12-15 באוקטובר 1995 – שני אירועי מטענים בגזרה עיישיה (תשעה הרוגים).
- 4 במארס 1996 – היתקלות סמוך למוצב צבעוני (ארבעה הרוגים) 11-27. באפריל 1996 – מבצע "ענבי זעם".
- 11 ביוני 1996 – היתקלות סמוך למוצב דלעת (חמישה הרוגים).
- 4 בפברואר 1997 – אסון המסוקים (73 הרוגים) 14-15. במאי 1997 – כישלון מבצע "מרכבות האלים" (שלושה הרוגים).
- 28 באוגוסט 1997 – השריפה בסלוקי (חמישה הרוגים).
- 4 בספטמבר 1997 – מבצע "שירת הצפצפה" (12 הרוגים).

התקופה השלישית: הדרך לנסיגה (1999-2000)

מותו של מפקד היק"ל, תת-אלוף ארז גרשטיין, בפברואר 1999 ממטען צד שהופעל על רכבו, וההתנקשות בחיי מפקד החטיבה מערבית בצד"ל, השאם עאקל, בינואר 2000, סימנו למעשה את סופו הקרב של אזור הביטחון.

כבר במהלך מערכת הבחירות של 1999, כל המועמדים לראשות הממשלה הכריזו על כוונתם לצאת מלבנון תוך שמירה על סידורי ביטחון שיבטיחו את השקט בצפון ישראל. מתוך הבנה שנסוגה מאזור הביטחון היא עניין של זמן, ביקשו בצה"ל לצמצם את הפעילות ההתקפית ואת היקף הכוחות בתוך אזור הביטחון. תפיסה זו הפכה אפשרית בעקבות השלמת פיתוח מערכת "ראי מוצק" והטמעתה בשטח. מערכות התצפית שמוקמו בנקודות שונות באזור הביטחון שימשו תחליף לכוחות שיצאו למארכים מסוגים שונים מחוץ למוצבים כדי להגן על הצירים והמוצבים עצמם. למרות מערכת "ראי מוצק", נמשכה הפגיעה בחיילי צה"ל והתגבר ירי הרקטות לשטח ישראל, והוחלט לשנות את מדיניות התגובה של צה"ל. ביוני 1999, בתגובה לירי רקטות ומותם של שני אזרחים בקריית שמונה, תקף חיל האוויר שתי תחנות כוח ויעדי תשתית נוספים (מבצע "רפואה חלופית") כדרך להפעיל לחץ על ממשלת סוריה ולבנון לרסן את פעילות חזבאללה. פעולה דומה נעשתה בפברואר 2000 (מבצע "לפיד איתן"). לאחר שראש הממשלה ושר הביטחון, אהוד ברק, לא הצליח להגיע להסכם מדיני עם סוריה שיכלול נסיגת כוחות צה"ל מלבנון, הוא הנחה את צמרת צה"ל להתכונן לנסיגה חד-צדדית מאזור הביטחון. הנסיגה התבצעה באופן בלתי מתוכנן במאי 2000, לאחר שמספר מוצבים שהועברו לאחריות צד"ל קרסו. במהלך 1999-2000 נהרגו עשרים חיילים וקצינים באזור הביטחון (1.1 הרוגים בממוצע בחודש).

אירועים בולטים:

- 23 בפברואר 1999 – מפקד סיירת צנחנים ושני קצינים נוספים נהרגו בהיתקלות בקלעת ג'בור.
- 28 בפברואר 1999 – מפקד היק"ל תא"ל ארז גרשטיין נהרג ממטען סמוך לכאוכבה.
- 30 במאי 1999 – פינוי מובלעת ג'זין.
- 23-24 ביוני 1999 – מבצע "רפואה חלופית".
- 30 בינואר 2000 – מפקד החטיבה המערבית בצד"ל השאם עאקל נהרג מפיצוץ מטען.
- 7 בפברואר 2000 – מבצע "לפיד איתן".
- 24 במאי 2000 – השלמת מבצע "דמדומי בוקר" וסיום הנסיגה מלבנון.

רשימת ספרים שנכתבו בנושא:

- משה (צ'יקו) תמיר, **מלחמה ללא אות**, מערכות, 2005.
- מתי פרידמן, **דלעת: מוצב אחד בלבנון**, כנרת זמורה, 2017.
- חיים הר זהב, **לבנון – המלחמה האבודה**, ליאור שרף – הפצות, 2020.

- [1] שמעון גולן, **מפירות לאזור הביטחון, קבלת ההחלטות בפיקוד העליון, מהיציאה מבירות עד לנסיגה לאזור הביטחון**, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, 2016, עמ' 138.
- [2] שם, עמ' 177.
- [3] מצוטט שם, עמ' 232.
- [4] עד היום אין מספר מדויק של החללים בתקופה זו, והוא נע בין 200 ל-300.
- [5] מצוטט אצל דוד טל עמ' 101.
- [6] בשנים 1985-1991 נהרגו 64 חיילים באזור הביטחון (ממוצע של 0.8 הרוגים בחודש). שישה נוספים נהרגו באירוע ליל הגלשוניים.